

Роман Кухаренко

Михайло Стельмах – неформатний класик

Кілька поколінь українців зачитувалися творами Михайла Стельмаха – його твори виходили мільйонними накладами. Не дивно, що листи з усіх куточків України Стельмах одержував мішками. Люди, не знайомі між собою, писали, що він розповів про їхнє життя, і дякували за це...

Десь у другій половині тридцятих років відомий письменник Яків Качура одного разу привів до Максима Рильського молоденького вчителя, «що дуже мало говорив і весь час червонів». Максим Тадейович про це згадує так: «Він сором'язливо показав мені свої вірші, од яких так і повіяло свіжим і своєрідним талантом, а також великий зошит власноручних записів пісень – тексти з нотами. Я довідався, що вчитель той бере найдіяльнішу участь в громадському житті села і разом з тим устигає дуже багато читати. Зимом, в мороз, у метелицю, пішки за кілька десятків кілометрів ходив він із села до Києва в бібліотеку...».

Це й був Михайло Стельмах, який завдяки невтомній праці над собою, завдяки невситимій жадобі до знань згодом стає видатним письменником, одним з найвизначніших сучасних майстрів художнього слова.

Народився Михайло Панасович Стельмах 24 травня 1912 року в селі Дяківцях Літинського повіту на Вінниччині у селянській сім'ї.

Казково-поетичний світ дитинства сповнений всього незвичайного, романтичного, дивного. Про все це потім, через багато років чудово розповість письменник Михайло Стельмах у своїх автобіографічних поемах-повістях «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір».

Після закінчення початкової сільської школи Михайло Стельмах вступає у школу колгоспної молоді, яку й закінчує у 1928 році, згодом – у Вінницький педагогічний технікум, а там і Вінницький педагогічний інститут. Здобувши вищу педагогічну освіту, Михайло Панасович стає учителем. Шість років він працює на цій посаді в сільських школах Поділля і Полісся, а потім переїздить ближче до Києва – в село Літки над Десною.

Перші поетичні спроби М. Стельмаха припадають десь на 1936 рік. Тоді та в наступні роки у журналах і газетах друкувалися його вірші.

Звісно, з талантом треба народитися, але техніку все одно доведеться шліфувати... Стельмахові пощастило з літературними вчителями: у 1939-1940 роках він потрапив на письменницькі курси при Спілці письменників України – ті «інженери людських душ», яким удалося пережити 1937-1938 роки, напучували творчу молодь на шлях істинний. Утім, відвідування курсів справді позитивно вплинуло на становлення Стельмаха-письменника – 1941 року уже побачила світ його дебютна поетична збірка «Добрий ранок» із передмовою Максима Рильського.

Максим Рильський був наставником Михайла Стельмаха

До війни, як розповідав Стельмах в колі близьких людей, його двічі оминули репресії. Спершу його викликали в НКВС і показали донос, нібито написаний його найкращим другом, з яким Михайло Панасович разом вчителював. Але Стельмах зауважив, що почерк не той, тобто друг його не зраджував. Пізніше «чорний воронок» під'їхав вночі до сільської хати, де Стельмах знімав кут у господині. Постояльця вдома не виявилось (за дивним збігом обставин він, вирішивши ввечері

прогулятися, заблукав в дніпровських плавнях і повернувся в хату вже на світанку). А господиня, добра душа, сказала енкаведистам, що квартирант виїхав і більше сюди не повернеться.

Коли почалася війна, Михайло Стельмах пройшов її всю. Бойові побратими згадують, що він нічого не боявся – завжди рвався на передову. Після другого поранення Стельмаха хотіли комісувати, але він знайшов обхідний шлях повернення на фронт – уже не артилеристом, а кореспондентом газети Першого українського фронту «За честь Батьківщини».

Після війни письменник-воїн повертається до улюбленої справи – глибокого вивчення усної народної поетичної творчості. Народні думи і пісні, казки і прислів'я, народні легенди і анекдоти, перекази – все це збирає, вивчає і ґрунтовно досліджує. Кілька років він працює науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, де упорядковує і редагує збірники народної творчості, пише наукові статті, працює над власними творами.

Над своїми творами Стельмах працював дуже ретельно. Він не брав ручки до рук, доки не продумував увесь текст від першої сторінки до останньої. Не дивно, що процес написання тривав кілька років. Причому кожне речення Стельмах читав уголос – вивірював його звучання... Діти письменника згадують, що звикли засинати і прокидатися під його бурмотіння. І навіть уже видані твори він читав із червоним олівцем в руці.

У післявоєнні роки М. Стельмах досить плідно виступає в різних жанрах літератури – він пише вірші й статті, повісті та романи, п'єси і кіносценарії. Від твору до твору зростає майстерність письменника, і Стельмах стає одним з видатних митців українського художнього слова.

У 1949 році вийшов перший великий роман М. Стельмаха «На нашій землі», який автор визначив як першу книгу роману-хроніки. В 1951 році він видає другу книгу цього роману «Великі перелоги». Об'єднавши в один твір обидві частини, письменник дає назву романові «Велика рідня» (1951). За цей твір в 1951 році Михайло Стельмах був удостоєний звання лауреата Державної премії.

У наступні роки письменник порадував читача новими романами: «Кров людська – не водиця» (1957), «Хліб і сіль» (1959), «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» і (1969), «Чотири броди» (1961-1974).

Втретє хмари згустилися над Стельмахом тоді, коли Колеги по письменницькому цеху «просигналізували» про його «націоналістичні настрої». Врятувало повідомлення з Москви про присудження письменникові Сталінської премії – за його роман «Кров людська – не водиця», який в Україні мало не потрапив в розряд заборонених. У радянській літературі оспівувалась романтика революції з її кровопролиттям і братовбивством, а у Стельмаха не пафос – біль. До того ж, незважаючи на всі хитросплетіння сюжету, видно: ті, хто воював в армії УНР – це не герої «зі знаком мінус...».

«Чотири броди» стали поперек горла тодішньому секретареві ЦК КПУ з питань ідеології Валентиніві Маланчуку. Цей запеклий борець з усім українським вирішив перестраховатись і не допустити до друку такого антирадянського твору. На «Чотири броди» було аж цілих 5 рецензій. Текст довелося «порізати» до більш прийняттого з погляду тодішньої ідеології рівня.

Цькування з боку Маланчука Михайло Стельмах пережив важко – серйозно захворів. Врешті-решт письменник звернувся за підтримкою безпосередньо до Москви – як не дивно, там роман схвалили, і він уже мав побачити світ... російською мовою! Але тут українські ідеологи побачили, що справді «перебділи», і все-таки «Чотири броди» спочатку вийшли в УРСР мовою оригіналу...

«Правда і кривда» теж виявилася антирадянською уже після виходу в світ. Адже головний герой, Марко Безсмертний, начебто комуніст, фронтовик, але при цьому колишній в'язень сталінських таборів. Крім того, він, людина «від землі» чудово знає, що, де, як і коли сіяти, проте вказівки від начальства прямо суперечать здоровому хліборобському глузду. А коли Марко розпоряджається

варити обіди колгоспникам, які працюють у полі від зорі до зорі – начебто цілком нормальний жест, адже людям треба їсти! – його звинувачують у розбазарюванні соціалістичної власності...

Проте вважати Михайла Стельмаха дисидентом було б неправильно. Він не боровся з системою, а співіснував з нею, одержуючи премії і пропускаючи повз вуха звинувачення у націоналізмі та куркульській апологетиці. Він використовував силу системи проти неї самої – і це було набагато ефективніше, ніж відкритий протест. Можна було написати щось відверто антирадянське – і піти за звичним тодішнім маршрутом на Соловки. Або, якщо вдасться, емігрувати і вже за кордоном писати все, що заманеться... Але Стельмах залишався зі своїм народом. Його творам притаманне специфічне переплетення соцреалізму та почуттів автора. Стельмах умів писати правдиво про все – і «свої» читали між рядків те, що «чужі» не бачили.

У творі «Гуси-лебеді летять» є такі рядки: «Навіть у страшній тисяча дев'ятсот тридцять третій рік, голодуючи, дядько Микола кепкував із своєї недолі. Зустрів його я весною вже обрезаючого, розбалакались про людське горе, згадали сусідів, що передчасно перейшли на цвинтар, посумували»... Це стало фактично першою згадкою про Голодомор 1932-1933 років у радянській літературі.

В 1952 році вийшла друком його повість «Над Черемошем», а згодом – «Гуси-лебеді летять» (1964) та «Щедрий вечір» (1967).

У післявоєнні роки письменник продовжує писати і поетичні твори, видає кілька збірок їх: «Шляхи світання» (1948), «Жито сили набирається» (1954), «Поезії» (1958), «Мак цвіте» (1968) та інші.

Одержавши у 1961 році Ленінську премію за трилогію «Хліб і сіль» (1959), «Кров людська – не водиця» (1957), «Велика рідня» (1949-1950), Михайло Стельмах замислився про те, на що її використати. І вирішив... пожертвувати грошовий еквівалент премії на будівництво школи у рідних Дяківцях.

Талант М. Стельмаха проявився в різноманітних літературних жанрах. Крім згаданих вище прозових та поетичних творів, він написав також кілька п'єс – «Золота метелиця», «Зачарований вітряк», «Правда і Кривда», «Кум королю»; створив сценарій документального кінофільму «Живи, Україно!», брав участь у створенні кінофільмів за своїми творами – «Над Черемошем», «Кров людська – не водиця», «Дмитро Горицвіт».

Наразі належної оцінки творчості Михайла Стельмаха нема. Бракує аналізу його доробку з сучасних позицій, якогось фундаментального дослідження. Але час потихеньку розставляє усе по своїх місцях – і Стельмах, переживши багатьох своїх сучасників, залишається у скарбниці української літератури.